

שלמה אנגל

תורה ומלאכה, נס וטבע, ענווה וגאווה

א. תורה ומלאכה או תורה כנגד מלאכה?

סוגיה מפורסמת במסכת ברכות מביאה:

תנו רבנן: 'ואספת דגנך' מה תלמוד לומר? לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיו' יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: 'ואספת דגנך' – הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל; רבי שמעון בן יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורח בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום – מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם' וגו', ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך', ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: 'ועבדת את אויביך' וגו'." (לה ע"ב)

במקביל לסוגיה זו, בגמרא על המשנה האחרונה במסכת קידושין מובאות דעות שונות ביחס לסוג העבודות בהן עדיף לעסוק, כאלו המאפשרות פרנסה בקלות ובכבוד. הגמרא מניחה כבסיס לדיון את הכרחיותה ונחיצותה של העבודה ובוחנת את יתרונה של עבודה אחת על פני חברתה. בניגוד לכך, המשנה מסיימת בדברי רבי נהוראי הנותן את הביטוי הנחרץ ביותר לגישה הדוחה לחלוטין את כל המאמץ להתפרנס:

מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, שאדם אוכל משכרה בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא. ושאר כל אומנות אינן כן, כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי ייסורין ואינו יכול לעסוק במלאכתו הרי הוא מת ברעב, אבל התורה אינה כן. (משנה, קידושין ד, יד)

נדמה כי הביטוי התמציתי ביותר לגישת רבי נהוראי מובא בגמרא על אתר בשם רבי מאיר:

לעולם ילמד אדם לבנו אומנות נקייה וקלה ויבקש רחמים למי שהעושר והנכסים שלו, שאין עניות מן האומנות. ואין עשירות מן האומנות – אלא למי שהעושר שלו, שנאמר: 'לי הכסף ולי הזהב נאם ה' צבאות'.

שתי הסוגיות שסקרנו עוסקות בשאלת היחס הרצוי בין לימוד התורה לבין המאמץ המעשי להתפרנס. כפי שראינו, רבי ישמעאל מבקש להקדיש זמן לשתי המטרות כמנהג העולם – "הנהג בהם מנהג דרך ארץ", ואילו רשב"י כופר באפשרות לעמוד להשגת פרנסה ובמקביל ללמוד תורה ולכן דורש להתרכז רק בתורה. כממשיך דרכו של רשב"י, טוען רבי נהוראי במשנה בקידושין כי לא ניתן להסתמך על המאמץ להתפרנס כיוון שהוא לא יועיל בעת זקנה או מחלה. ומוסיף על כך רבי מאיר, כי כלל אין קשר בין המאמץ להתפרנס לבין היותו של אדם עני או עשיר, וכיוון שממילא הכול תלוי בבורא העולם, לכן עדיף ללמוד תורה ששכרה מובטח ושהשפעתה רבה.

הנושא העולה ממקורות אלו זכה לדיון הלכתי ופרשני ער אודות היחס הנכון בין דרך ארץ לבין תלמוד תורה. רוב הפוסקים והמפרשים דוגלים בתפיסתו של רבי ישמעאל ורואים בה עיקר וחובה הלכתית, אולם כדרכו של דיון הלכתי העוסק בהצלבת מקורות ובפרשנותם, גם ביחס להסבר דעת רבי ישמעאל רבו הדעות, הפרשנויות וההדגשים השונים. נסקור כמה מהם.

השולחן-ערוך פסק כדעת רבי ישמעאל להלכה (או"ח קנו, א). המשנה ברורה הוסיף כי יחידי סגולה יכולים לנהוג בדרכו של רשב"י (באר היטב שם), אולם הרמב"ם הכריע באופן נחרץ שלא כך:

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חלל את השם ובזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. (הלכות תלמוד תורה ג, י)¹

אומנם, בניגוד להכרעתו החד משמעית של הרמב"ם כדעת רבי ישמעאל מצינו דעות 'רכות' יותר: יש שראו בגישתו של רבי ישמעאל תפיסה אידיאלית שניתן

1. דברים נחרצים לא פחות כותב הרמב"ם בפירושו למשנה (אבות ד, ד), אודות המתפרנסים מלימוד תורה.

לחרוג ממנה בדור בו יש מיעוט של לומדי תורה;² יש שראו בדעת רבי ישמעאל רק הכרח טכני, כיוון שמיעוט הפרנסה עלול לגרום לפגיעה בלימוד התורה;³ יש שהסכימו שאכן דרוש עיסוק בדרך ארץ אך נחלקו ביחס בין עיסוק זה לבין הזמן המושקע בלימוד תורה;⁴ ויש שחילקו בין לומדי התורה לעוסקים בדרך ארץ באמצעות החלוקה הידועה שבין יששכר הלומד לבין זבולון המפרנס.⁵

בניגוד לכל הדעות הללו, מסביר ספר המקנה:

'רבי נהוראי אומר מניח אני' וכו' – נראה דאין זה סותר למה שכתבו חז"ל: 'כל תורה שאין עמה מלאכה', כי באמת אמרו חז"ל: 'לא ניתנה תורה אלא לאוכלי מן', והם תלמידי חכמים שתורתן אומנתן ואדיר כל חפצם בתורת ה'... שאם לבו טרוד לפרנס ולרעות את ביתו איך יכול ללמוד בזוהר אור התורה? (קידושין פב ע"א)

נראה כי ספר המקנה מקבל באופן בסיסי דווקא את הכרעת רבי נהוראי ורשב"י, ופרשנותו למשנה למעשה הפכה את משמעותה הפשוטה. למרות שראינו כי דעת רבי ישמעאל היא המקובלת על רוב הפוסקים, ניתן לומר כי דווקא דעת ספר המקנה, שדגל בדעות רשב"י ורבי נהוראי, היא השולטת בפועל בעולמם של לומדי התורה, בעיקר במאה השנים האחרונות. בשנים אלו חלו תהפוכות חברתיות, דתיות ותרבותיות מפליגות בעם ישראל, שהשפיעו גם על אופן לימוד התורה ביחס לעמל הפרנסה.

דיון זה מהווה גם את תמציתה של אחת מנקודות המחלוקת ההלכתיות והתרבותיות המשמעותיות ביותר הקיימות בין תפיסת העולם החרדית לתפיסת העולם הדתית המודרנית. ייתכן שמסיבה זו השתרבבו לדיון זה, אף שהוא הלכתי, נימות אידיאולוגיות רחבות יותר מאשר אלו שאנו מוצאים לרוב בדיון הלכתי רגיל.

ב. האם ניתן לסמוך על הנס?

למרות שהדיון ההלכתי בשאלת היחס שבין תורה לפרנסה מסתמך לא מעט על הסוגיה בברכות אותה סקרנו, בעיון נוסף ניתן לראות בבירור כי עיקר הדיון שם

2. כסף משנה שם.

3. רש"י על הסוגיה בברכות, ד"ה מנהג: "שאם תבא לידי צורך הבריות, סופך ליבטל מדברי תורה".

4. עיין: תוספות הראש על הסוגיה בברכות; הגהות מימוניות על הרמב"ם שם, ס"ק ב. עיין גם בדברי הרמב"ם שם, הלכה יב וכן בשו"ע לעיל: "ומכל מקום לא יעשה מלאכתו קבע אלא ארעי ותורתו לקבע".

5. טור, יו"ד רמז; שו"ע, יו"ד רמז, א והרמ"א על אתר.

כלל אינו עוסק בשאלה זו. השאלה העיקרית בה עוסקת הסוגיה הינה שאלת היחס שבין השתדלות אנושית להסתמכות על הנס, סוגיה המכונה פעמים רבות בשם 'אמונה וביטחון'. אומנם סוגיה זו אכן מהווה בסיס רוחני והלכתי לשאלת היחס בין חובת הפרנסה לחובת לימוד התורה, אולם היא אינה זהה עמה.

כבר הדיון ההלכתי הבסיסי בין רשב"י לבין רבי ישמעאל מכניס את ההסתמכות על הנס כגורם דומיננטי במחלוקת. כפי שראינו, על דרישת רבי ישמעאל להנהיג מידה של סבירות במאמץ להתפרנס, כמקובל להשקיע בדרך הארץ, עונה רשב"י כי הדבר אינו אפשרי. רשב"י טוען בתוקף כי לא ניתן לדבר על דרך סבירה המאפשרת לחקלאי גם ללמוד תורה, עקב התובענות הטוטאלית הכרוכה בעבודה החקלאית, המחייבת מאמץ רציף לאורך כל היום ובמהלך כל השנה. ביטוי מובהק לתפיסתו של רשב"י הרואה ניגוד שאינו ניתן לגישור בין צורכי החומר והנפש של האדם הוא מאמר המובא בשמו בירושלמי:

אלו הוינא קאים על טורא דסיני בשעתא דאתיה תורה לישראל,
הוינא מתבעי קומי רחמנא דיתברי לבר נש תרין פומין – חד דהוי
לעי באורייתא, וחד דעבד ליה כל צורכיה. (ירושלמי, ברכות א, ב)

רשב"י חולם על אדם בעל שני פיות, אחד ללימוד תורה ואחד לשאר צרכיו. בולט לעין כי לדעתו רק נס יאפשר לשני ניגודים אלו לדור בצוותא ובהרמוניה ללא השתלטות החומר על הרוח. עקב כך מפליג רשב"י למחוזות הביטחון הניסי בקב"ה ומשיב לרבי ישמעאל את תשובתו הידועה, כי במידה שעם ישראל יעשה את רצון קונו – אומות העולם יפרנסו אותו בזמן שילמד תורה.

בשלב זה של הסוגיה עולות לכאורה בבירור שתי תפיסות קיצוניות ומנוגדות: מצדו האחד של המתרס עומד רבי ישמעאל, המטיל את חובת הפרנסה וההשתדלות על לומד התורה ואינו מסתמך על הנס; ומצדו השני של המתרס עומד רשב"י, הפוטר את לומד התורה מכל השתדלות העלולה לבטל את לימוד התורה ומתבסס על השגחה אלוקית ניסית שתדאג לפרנסת עם ישראל.

נדמה כי מחלוקת זו היא גם הרקע לדיון המתנהל בסוגיה ביחס לסתירה בין פסוקים: מצד אחד כתוב "וְלִקְחֹתִי דָגְנִי בְּעֵתוֹ" (הושע ב, יא) – דגנו של ה'; ומאידך נאמר "וְאִסְפֹּתָ דָגְנֶךָ" (דברים יא, יד) – דגנו של החקלאי. מסביר את הסתירה רבי חנינא בר פפא בדרשה:

כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, כאן בזמן שאין ישראל
עושין רצונו של מקום.

על פי רבי חנינא, דגנו של הקב"ה הופך לדגנו של החקלאי היהודי רק לאחר שעם ישראל עושה את רצון קונו, ורק כך הוא יכול להתפרנס ממנו למרות כל המאמץ הארצי הגדול שלו.

ג. האם צדיק יכול לסמוך על הנס?

בעלי התוספות מציגים באותה סוגיה סתירה בין מאמרו של רבי חנינא לבין מאמרו של רשב"י:

ואם תאמר, והא לקמן בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מוקמין ליה?
(ד"ה כאן)

התוספות עומדים על כך כי על פי רבי חנינא הפסוק "וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ" מתייחס למצב בו עם ישראל עושה את רצון ה' ולכן הדגן הופך לשלו, ואילו לפי רשב"י הפסוק מתייחס למצב בו עם ישראל אינו עושה את רצון ה' ולכן נאלץ לאסוף את דגנו ולעמול על פרנסתו. לכאורה עולה כי שני החכמים פירשו את משמעות הפסוק בצורה הפוכה.

נדמה כי שאלת בעלי התוספות קשה שבעתיים לאור ההקשר בו נאמר הפסוק בתורה:⁶ כידוע, הפרשה בה מוזכר פסוק זה מחולקת לשני חלקים ברורים: החלק הראשון פותח במילים "וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ שָׁמְעוּ אֶל מְצוֹתַי" (דברים יא, יג) ועוסק בגמול הטוב לעם ישראל אם ישמע אל מצוות ה', ואילו החלק השני פותח במילים "הַשְׁמֵרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסִרְתֶּם" (שם, טז) ועוסק בעונש לעם ישראל במידה ויסור מעבודת ה' ולא ישמע לקולו. המילים "וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ" מופיעות בחלק הראשון, בקשר לכך שחלק מהגמול הטוב יתבטא בכך שעם ישראל יאסוף את דגנו. לכן, גם בפשט הפסוקים לכאורה קשה לקבל את תפיסתו של רשב"י, הרואה בעמל הפרנסה ביטוי למצב בו עם ישראל אינו עושה את רצון ה'.

בעלי התוספות מתרצים את הקושי כך:

ויש לומר דמיירי ודאי שעושין רצונו אבל אין עושין רצונו כל כך, דאינם צדיקים גמורים.

כלומר, המושג "עושים רצונו של מקום" בו משתמש רבי חנינא (ועליו מצביעה אף התורה עצמה) מתאר את אותה מעלה רוחנית הנקראת על ידי רשב"י "אין עושים רצונו של מקום". מהסבר זה עולה כי לכולי עלמא (גם לרשב"י), יהודים רגילים,

6. השיטה מקובצת על אתר מקשה את קושיית בעלי התוספות כפי שאנו מציגים אותה ומתרץ אותה בדרכו, ע"ש.

ואף כאלו שאינם צדיקים גמורים, אמורים להתאמץ לפרנסתם ולזכות בה, לאור האמור בפרשת "וְהָיָה אִם שָׁמַע". רק צדיקים גמורים אינם אמורים לעשות דבר פרט ללימוד תורה, ואלו יזכו לפרנסה באופן ניסי כל שהוא.

הסבר זה של בעלי התוספות שובר את הדיכוטומיה הברורה כביכול שבין רשב"י, הסומך על הנס, לרבי ישמעאל, שאינו סומך על הנס, כיוון שרשב"י מתייחס בדבריו לצדיקים בודדים שהינם צדיקים גמורים; רק מי שמצוי במעלה כזו יכול לסמוך על הנס ביחס לפרנסתו. הסבר זה הופך את המחלוקת הפשטנית יחסית בשאלה האם מותר לסמוך על הנס או לא למחלוקת מורכבת יותר, הנוגעת למידת האפשרות שצדיק גמור יסמוך על הנס, כאשר ברור שרובו המוחלט של העם אינו יכול לסמוך על הנס. במילים אחרות, בעוד רשב"י מתיר לצדיק גמור הבוטח בה' לסמוך על הנס, ר' ישמעאל אוסר זאת אפילו עליו.

על רקע דיון זה מביאה הגמרא בהמשך את מאמרו של רבא:

אמר להו רבא לרבנן: במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא.

רבא, שהולך בפשטות בדרכו של רבי ישמעאל, לפיה אין לסמוך על הנס כלל, מבקש מחכמים שלא יבואו ללמוד אצלו בימי ניסן ותשרי על מנת שיתרכזו בחודשים אלו בפרנסתם. באופן זה יובטח עתידם הכלכלי לכל השנה, ובכך יובטח גם לימודם. סביר להניח כי גם בין תלמידיו של רבא היו צדיקים גמורים, ואף על פי כן רבא לא התיר להם לסמוך על כך שיזכו בפרנסה ניסית.

ד. השאיפה הרוחנית-התורנית כמייצרת את התלות בנס

בהמשך הסוגיה מביאה הגמרא לכאורה את הרעיון של בעלי התוספות בפירוש, אולם היא עושה זאת בהקשר רחב הרבה יותר ובמשמעות רוחנית כמעט הפוכה:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי:
בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים – דורות הראשונים
עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי, זו וזו נתקיימה בידן; דורות
האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי, זו וזו לא נתקיימה בידן.

רבה בר בר חנה מפרש את הקשר בין המעלה הרוחנית לבין ההסתמכות על הנס ביחס לדור או לתקופה בהם מדובר, ובכך אף הופך את היוצרות. בניגוד לפירוש בעלי התוספות, שפירשו כי רק צדיקים גמורים יכולים לסמוך על הנס ולא לדאוג לפרנסתם, כעת עולה כי כל דור העושה את תורתו קבע זוכה לקיים גם את פרנסתו

בכבוד. מאמר זה מתעלם מההיבט הניסי האמור לדאוג לנטל הפרנסה, ומתמקד בשאיפה הרוחנית ובדגש שקובע האדם לעצמו בבואו ללמוד תורה או להתפרנס.

מגמה זו מודגשת ביתר שאת במאמר הגמרא בהמשך:

ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי:
 בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים – דורות הראשונים
 היו מכניסין פירותיהן דרך טרקסמון כדי לחייבן במעשר, דורות
 האחרונים מכניסין פירותיהן דרך גגות, דרך חצרות, דרך קרפיות,
 כדי לפטרן מן המעשר.

הגמרא מדגישה כאן כי המפתח להבנת השוני בין הדורות שהצליחו גם בתורה וגם בפרנסה לבין הדורות שאינם מצליחים לעמוד בכך טמון בשוני במידת המחויבות הדתית שבין הדורות: בני הדורות הראשונים התאמצו להתחייב במעשר גם כאשר היו פטורים מחובה זו, ואילו הדורות האחרונים עשו מאמץ הנראה כהתחכמות וכהערמה על מנת להיפטר מחובת הפרשת המעשר בה היו מחויבים.

עולה אפוא, כי יהודי הרואה עצמו כנטוע בעולם התורה והמצוות ורוצה להרחיב עולם זה על חשבון שאר המרכיבים של חייו יצליח למצוא לעצמו זמן, כוח ומשאבים, להגדיל תורה ולהאדירה גם כאשר טרדות הפרנסה מוטלות על כתפיו. מאידך, קשה לצפות מיהודי הרואה בתורה ובמצוות עול טכני שאין בו ולא כלום חוץ מטרדה גוזלת זמן, כוח וממון, שיקדיש זמן ומאמץ ללימוד תורה. מן הסתם, עיקר מעייניו יהיו נתונים למציאת הדרכים והאמצעים שיאפשרו לו להימנע מלקיים את חובותיו הדתיות.

עולה מכאן, כי כוונת הגמרא בדבריה שדורות הראשונים עשו את "תורתם קבע" היא שתפיסת עולמם הרוחנית ראתה בתורה את עיקר החיים, גם כאשר מטלות הפרנסה דרשו אפילו השקעת רוב שעות היום. הביטויים "קבע" ו"ארעי" אינם בהכרח ביטויים כמותיים בהקשר לחלוקת זמן, אלא הם ביטויים איכותיים המצביעים על הנושא המרכזי בו קבועים רצונותיו ושאיפותיו של היהודי המאמין.

ה. המציאות כקובעת שלא ניתן לסמוך על הנס

הבנה כזו של בסיס המחלוקת באה לידי ביטוי בהכרזה הידועה של הגמרא בסיכום המחלוקת בין רשב"י ורבי ישמעאל:

אמר אביי: הרבה עשו רבבי ישמעאל ועלתה בידן, כרשב"י ולא עלתה בידן.

בפשט הדברים, אביי מכריז כאן כי "פוסק ההלכה" במחלוקת האם ניתן לסמוך על הנס או לא הינה המציאות עצמה, המלמדת אותנו כי רבים ניסו לסמוך על הנס מבלי לדאוג לפרנסתם ולא הצליחו לעמוד בכך. ברור כי ההצלחה המדוברת כאן הינה היכולת של אותם רבים גם להתפרנס וגם לעסוק בתורה. הגמרא מעוניינת ללמדנו כי בראייה כוללת ולאורך זמן, ההולכים בדרכו של רבי ישמעאל ועמלים בתורה ובפרנסה כאחד – יצליחו בשני התחומים.

תופעה זו, בה המציאות מכתובה את דרך ההתנהגות ההלכתית, הינה חריגה יחסית בעולם ההלכה. המתודה הלמדנית המוכרת ברוב מחלוקות התנאים והאמוראים בש"ס הינה בחינת הדעות השונות בצורה לוגית קרה. מעטים מאוד הם המקרים בהם ההלכה נפסקת, או אפילו נבחנת, על פי מידת הצלחת כל דעה להתקיים במציאות.

בחינה של מקורות מקבילים בהם נעשה שימוש בשיטת הכרעה זו מבהירה היטב את מגמת הגמרא. סוגיה ידועה במסכת יומא מביאה:

תנו רבנן, שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה.
אמרו לה חכמים: מה עשית שזכית לכך? אמרה להם: מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי. אמרו לה: הרבה עשו כן ולא הועילו.
(מז ע"א)

הגמרא מתארת מצב הנראה כניסי, בו כל שבעת בניה של קמחית היו בעלי מעלה רוחנית כה גבוהה עד שזכו לשמש ככהנים גדולים. קמחית ראתה בצניעותה היתירה בענייני כיסוי ראש את המפתח למעלת בניה, אך חכמים פסלו זאת באמצעות ביטוי דומה לזה שמצינו בסוגיה בברכות: "הרבה עשו כן ולא הועילו". חכמים מצהירים בכך כי לא ניתן להגדיר פעולה אנושית פשוטה כמתכונת היוצרת, ואולי אף המחייבת, תופעה ניסית. נשים רבות יכולות לשמור על צניעות יתירה אף יותר מאשר קמחית, ולא בהכרח יזכו לבנים בעלי מעלה. ואכן, כך קרה לרבות שעשו כמוה ולא הועיל הדבר בידם.⁷

7. במקור מקביל בירושלמי (יומא ה ע"א) לא מופיעים דברי חכמים על כך ש"הרבה עשו כן ולא הועילו". ניתן להציע כי הירושלמי חולק על הבבלי וסובר כי אכן ניתן לסמוך על הנס במקרה זה. אומנם, פירוש זה אינו הכרחי, כי ייתכן שהשמטת דברי חכמים נועדה למקד את הסוגיה סביב נושא הצניעות וחשיבותה.

ו. התפילה והאמונה כיוצרות מציאות

סוגיה נוספת, הפעם במסכת נידה, חוזרת לכאורה על מגמה זו של בחינת המציאות אל מול האמונה, ואפילו משתמשת באותם מושגים כבגמרא בברכות וביומא:

מה יעשה אדם ויחכם? אמר להן: ירבה בישיבה וימעט בסחורה. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועיל להם, אלא יבקשו רחמים ממי שהחכמה שלו, שנאמר: 'כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה'. תני רבי חייא: משל למלך בשר ודם שעשה סעודה לעבדיו ומשגר לאוהביו ממה שלפניו. מאי קא משמע לן? דהא בלא הא לא סגיא.

מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן: ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה, אמרו לו: הרבה עשו כן ולא הועילו, אלא יבקשו רחמים ממי שהעושר שלו, שנאמר: 'לי הכסף ולי הזהב'. מאי קא משמע לן? דהא בלא הא לא סגי.

מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? אמר להם: ישא אשה ההוגנת לו ויקדש עצמו בשעת תשמיש. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועילו, אלא יבקשו רחמים ממי שהבנים שלו, שנאמר: 'הנה נחלת ה' בנים שר פרי הבטן'. מאי קא משמע לן? דהא בלא הא לא סגי. (עא ע"א)

במאמר הראשון בסוגיה נראה כי היא נוקטת בדרכו של רבי ישמעאל, שדרש להנהיג בין לימוד תורה לבין עסק הפרנסה יחס סביר שיאפשר לתמוך בשתי המטלות החשובות. הגמרא מדגישה כי המפתח המעשי לרכישת חכמה (הכוונה כמובן לחכמת התורה) הוא להרבות בלימוד ולמעט במסחר, בדיוק כנדרש בגמרא בברכות הדורשת לעשות את התורה קבע ואת המלאכה ארעי. אולם הגמרא משתמשת כאן באותה לשון שמצינו בסוגיה בברכות ומדגישה כי הרבה עשו את תורתם קבע ומלאכתם ארעי ועדיין לא הצליחו, ולכן צריך להתפלל לה' שיעזור למאמץ האנושי הזה להצליח. הגמרא מביאה עוד שתי דוגמאות לאותה תפיסה, ומציינת בשתייהן כי רבים עמדו בדרישות כראוי ובכל זאת לא הצליחו. לכן, בנוסף למאמץ האנושי נדרשות גם תפילה ובקשת הצלחה מבורא עולם.

סוגיה זו מדגישה כי הנס אינו תלוי ברצון האדם, גם אם יעמוד בכל הדרישות ההלכתיות והרוחניות. האמירה כי "הרבה עשו ולא הצליחו" מבוססת על התפיסה כי עולם הנס אינו עולם של חוק וקביעות, אלא עולם של תחינה ובקשה; עולם המונע מ'רצון חופשי' של ה'. אם אכן ניתן היה להגדיר מה היא הדרך הנכונה להשגת אושר, עושר או חכמה, היה כבר כל המין האנושי חכם, עשיר ומאושר. סוגיה זו באה להדגיש כי אין מתכון פלא להצלחת בני האדם, ולראיה – רבים

עשו ועושים בדיוק מה שנדרש מהם אך עדיין אינם מצליחים. רק הרצון האלוקי החופשי והבלתי תלוי יקבע מתי המאמץ יצליח ומתי ייכשל.

נדמה כי סוגיה זו הינה הניגוד המובהק ביותר לדעתו של רשב"י. הסוגיה בברכות אמרה כי הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם, אולם הניחה במשתמע כי מעטים שנהגו כרשב"י וסמכו על הנס הצליחו בכך. לעומת זאת, הסוגיה בנידה מדגישה כי ההסתמכות על הנס אינה זוכה לשום אישוש מן המציאות. אותם הסומכים על הנס (כמו רשב"י במערה) אינם מסוגלים לשחזר את הצלחתם, לא ברמה האישית ובודאי שלא כמתכון לשאר האנשים. המפתח להצלחת המאמין בעולם הריאלי הוא דווקא באמצעות העבודה הרוחנית של תפילה ובקשה מבורא עולם. כדרכה של תפילה, הקשר בינה לבין התגובה האלוקית הינו מעורפל, בלתי ברור ורחוק מוודאות קונקרטית. הוודאות היחידה הקיימת בתפילה היא שהקב"ה שומע תפילה, והביטחון היחידי הקיים בה הוא כי המענה הא-לוהי יגיע אם וכאשר תבקיע התפילה את שערי השמים ותעלה לפני בורא העולם לרצון.

ספר המקנה, שלדבריו התייחסנו לעיל, אומר רעיון זה בפירוש:

אם לבו נכון בטוח בה' באמונה שלימה כי אין מחסור ליראיו, על זה נאמר: 'ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו'. כיון שלבו בטוח בה', בודאי יהיה ה' מבטחו. ואמר עוד: 'צדיק באמונתו יחיה', ויזמין לו ה' פרנסה כאוכלי מן, כענין יששכר וזבולן וכיוצא בהם. אך מי שאין מבטחם חזקה ולבם מסתפק איפה הם רועים, אין להם לסמוך על הנס ויעשו תורתם קבע ומלאכתם עראי ויהיה ברכת ה' במעשם, כדברי רבי מאיר לעיל. ועל זה אמרו: 'הרבה עשו כרשב"י ולא הועילו', כי לא היה בטחונם חזק שרצו לעשות כרשב"י – לכך לא הועילו. וכענין אמרו חז"ל ברפ"ב דביצה: 'לואו עלי והאמינו בי ואני פורע' – ירצה במה שכתב 'והאמינו בי', כי כפי ערך חוזק האמונה כן יהיה מבטחו, ובחדושי תורה הארכנו בזה.

ספר המקנה מקשר בין רמת האמונה והביטחון בה' למאמץ להתפרנס, כפי שהוא מסיים בדבריו: "כפי ערך האמונה כן יהיה מבטחו". כפי שלמדנו בסוגיה בנידה, לא ניתן למצוא קשר פשוט בין אמונתו של היהודי לבין מידת הצלחתו להתפרנס. ברור כי במבחן סטטיסטי שיבדוק את רמת ההכנסה של המאמינים לעומת אלו שאינם מאמינים לא נצליח למצוא התאמה בין רמת האמונה לגובה המשכורת, זאת גם על רקע אי היכולת לחדור לנבכי נשמתו ואמונתו של האדם וגם עקב הסתר הפנים המובנה במציאות והמערפל אותה. לכן, כל יהודי ויהודי אמור לממש את אמונתו

ובטחונו בעזרה הא-לוהית לעומת המאמץ האנושי שלו בהתאם למעלתו הרוחנית: הבטוח מאד (כרשב"י) אכן יחכה לנס; הספקן רק יעמול כל ימיו לפרנסתו; ואנחנו, המאמינים הפשוטים, ננסה לאחוז בתורה ובפרנסה בכל כוחנו הדל.

ז. מדברי רבותינו

מכל הסוגיות והמקורות השונים למדנו כי למעט צדיקי עליון לא ניתן לסמוך על הנס, וגם האחרונים יכולים לעשות זאת רק אליבא דרשב"י. על כל אדם לדאוג לפרנסתו, תוך כדי דאגה גדולה לא פחות, ואף יותר, לעולם התורה והמצוות שלו. היהודי המאמין עומד לנוכח קונו בענווה מוחלטת, המונעת ממנו לתבוע עשיית ניסים עבורו, יחד עם ביטחון מוחלט בטובו ובהשגחתו הפרטית של ה' על כל אחד ואחד מברואיו עלי אדמות. החיים בתוך סתירה זו הם חלק מאושיות האמונה היהודית, הרואה את א-לוהיה כנטוע בעולם החומר הקבוע והבלתי משתנה, וכמסוגל בד בבד לעשות ניסים בהתאם לרצונו החופשי והבלתי תלוי.

המסקנות עליהן עמדנו במאמר זה מהוות חלק חשוב ממסכת הערכים שלמדנו בישיבה, והן הודגשו רבות על ידי רבותינו, הרב עמיטל זצ"ל והרב ליכטנשטיין שליט"א.

בראש ובראשונה, העיקרון שאין סומכים על הנס הוא רעיון יסודי לאורו נוסדו ישיבות ההסדר בכלל וישיבת הר-עציון בפרט. למעשה, הניגוד שבין עמל הפרנסה לעמל התורה מודגש אף יותר כאשר באים לשכן יחד שירות צבאי ותלמוד תורה. היטיב לתאר זאת הרב ליכטנשטיין בתחילת מאמרו הידוע "זאת תורת ההסדר";⁸ כאשר פרט את הניגודים הרבים, ואולי אף הבלתי אפשריים, הקיימים בין שני העולמות. ואף על פי כן, השירות הצבאי הינו חובה תורנית ומוסרית המוטלת על עם ישראל, ובכללו על לומדי התורה, ולכן הם חייבים למצוא דרך לשלב בין תורתם לבין אומנותם הצבאית לאורו של רבי ישמעאל. הרב ליכטנשטיין מגיע בסוף אותו מאמר למסקנה שלמרות הניגודים הרבים הקיימים בין חובות רוחניות וחברתיות סותרות אין לנו זכות להיפטר מאף אחת מהן, בוודאי שלא באמצעות הסתמכות על נס א-לוהי.

באופן דומה, ניתן למצוא לאורך כל ספרו של הרב עמיטל "והארץ נתן לבני אדם" קביעה נחרצת כי אין להסתמך על הנס ועל ההתערבות הא-לוהית. לדבריו, ההסתמכות על הנס ועל פתרונות מיסטיים אחרים אותה מצינו בעשורים האחרונים היא חלק מבריחה מאחריות אישית וחברתית. הרב עמיטל מדגיש כי החובה לשמוע

ל"קול בכיו של תינוק",⁹ לצד חובת הדאגה לדרך ארץ (מענטשלכקייט)¹⁰ והדאגה לשאר החובות האנושיות והחברתיות, מוטלת על כל אדם, ובוודאי על לומדי התורה. אין ראוי להן לחובות אלו שיתבצעו רק על ידי אנשים שאינם לומדי תורה, ובוודאי שאין לזנוח אותן ללא טיפול בהמתנה לנס שיגיע משמיים.

גם העיקרון השני המפורט לעיל, אודות הענווה הנדרשת מתלמידי חכמים שלא לצפות להתערבות א-לוהית ניסית שתרחש עבורם, הינו יסוד רוחני אותו למדנו מרבותינו בישיבה. מיותר לציין את מידת הענווה שכה מאפיינת את הרב עמיטל ואת הרב ליכטנשטיין כאחד. התנהלותם המשותפת וההרמונית לאורך שנים כה ארוכות בהנהגת הישיבה לא הייתה אפשרית אלמלא הענווה וההתבטלות האישית של כל אחד מהם כלפי עצמו מחד וכלפי חברו מאידך.

יסוד הענווה הופיע רבות אצל רבותינו, בכתב ובעל פה, ולכן נסתפק בהבאת פירוש מקורי שהביא הרב עמיטל בשם הבעש"ט לסוגיה בברכות בה דנו בפתח מאמר זה. אומר הבעש"ט:

כל אחד צריך להתנהג על פי מדרגתו, מה שאין כן התופס מדרגה שאינה שלו, וזה לא נתקיימו בידו. וזהו שאמרו: 'הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם', ורצו לומר שלא היו בבחינה זו, רק שעשו כרשב"י, שראו אותו בבחינה זו, ולכך לא עלתה בידם.¹¹

בניגוד לפירוש הפשוט של "הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם", פירוש העוסק במציאות בה מצפים לניסים שאינם מתרחשים, הבעש"ט מסביר כי רק מי שנמצא במעלת רשב"י יכול לצפות לנס. כל אותם רבים שבגאוותם ניסו לשוות לעצמם את מעלותיו של רשב"י, בודאי שלא עלתה בידם. ומסכם הרב עמיטל:

רבים ניסו ללכת בדרכו של רשב"י - ללמוד תורה ולסמוך על כך שמלאכתם תיעשה על ידי אחרים - ולא עלתה בידם, כיוון שהם אימצו לעצמם נורמת התנהגות שהייתה מעל לדרגתם.

(והארץ נתן לבני אדם, עמ' 73)

המחשבה שהקב"ה ברוב טובו ישנה סדרי בראשית עבורו יכולה לעלות אך ורק בראשו של אדם שבגאוותו מחשיב את עצמו צדיק גמור כרשב"י.

9. והארץ נתן לבני אדם, עמ' 121.

10. שם, עמ' 101.

11. מצוטט במאמרו של הרב עמיטל בשם הבעש"ט וכן מופיע בצוואת הריב"ש ובספר תולדות יעקב יוסף במספר רב של נוסחים.